

ВТОРИННІ СУБСТАНЦІАЛЬНІ СИНТАКСЕМИ У СТРУКТУРІ РЕЧЕНЬ З ТРИВАЛЕНТНИМИ ДІЄСЛІВНИМИ ПРЕДИКАТАМИ

Олена ГАЛАГАН (Кіровоград)

Статтю присвячено проблемі вивчення особливостей функціонування вторинних субстанціальних синтаксем на матеріалі речень з тривалентними дієслівними предикатами у сучасній українській мові.

The article deals with the functional peculiarities of the secondary substantival components in the constructions with trivalent verbal predicates in the Ukrainian language.

З-поміж сучасних напрямків функціональних граматичних теорій вирізняють учення про семантичну структуру речення, що ґрунтується на предикатних і непередикатних знаках. Характерною рисою такого підходу до аналізу структури елементарного простого речення є те, що він пов'язаний із семантико-синтаксичною категорією валентності предиката. Саме валентність предикатного знака відбиває його значеннєво зумовлену сполучуваність з іншими непередикатними компонентами та визначає тип семантико-синтаксичної структури речення.

Теоретичні засади дослідження категорії валентності були викладені у працях таких мовознавців, як Соломон Кацнельсон, Марія Степанова, Йосип Андерш, Іван Вихованець, Анатолій Загнітко, Ніна Іваницька та ін. В українському мовознавстві найбільше поширення отримала теорія Івана Романовича Вихованця, який визначає валентність предиката (ознакового слова) як здатність його сполучатися з іншими (зазвичай, неознаковими) словами, мати певну кількість відкритих позицій, які можуть або повинні заповнюватися одиницями відповідної семантичної природи [4, 41].

Спираючись на сучасні уявлення про структуру семантично елементарного речення, слід зазначити, що до складу його входять,

здебільшого, шестивалентні – одновалентні предикати. У своїй концепції Іван Вихованець окреслює межі предикатної сполучуваності та подає детальні характеристики синтаксичних структур на основі кількісних показників – сукупності іменникових одиниць, зумовлених валентністю предиката. Чітко розмежовуючи особливості реченнєвих структур з різними типами предикатних знаків, учений звертає увагу на те, що багаточисельними у сучасній українській мові є речення з тривалентними предикатами [4, 42].

Структура речення, зумовленого тривалентним дієслівним предикатом, передбачає наявність субстанціальних компонентів, які залежать від семантико-синтаксичної валентності предикатної одиниці, та вторинних синтаксем, що не залежать від неї і представляють у згорнутому вигляді інше семантично елементарне речення. Основним завданням нашої роботи є аналіз особливостей функціонування вторинних субстанціальних компонентів у структурах із тривалентними предикатами.

У реченнях, сформованих тривалентними дієслівними предикатами, виокремлюємо другорядні члени, що ґрунтуються на атрибутивних семантико-синтаксичних відношеннях. Такі компоненти є результатом згортання окремих одиниць семантико-синтаксичної структури речення та перерозподілу синтаксичних залежностей у процесі об'єднання речень у просте ускладнене. Атрибутивні компоненти виникають за умови залежності другорядного члена від іменника, адже “будь-який іменник у реченні, незалежно від синтаксичної функції, може бути поширений атрибутом” [12, 794]. На думку І. Р. Вихованця, компонент будь-якої семантики, перебуваючи в залежності від іменника, вказує на ознаку позначуваного цим іменником предмета. Атрибутивні відношення та атрибутивні компоненти, зауважує вчений, не становлять суто семантичних сутностей та поширюються на залежні присубстантивні компоненти будь-якої семантики [5, 133]. Н. І. Кухар пояснює наявність компонентів з атрибутивним

значенням комунікативними потребами вираження різнопланових якісних характеристик, ознак та властивостей предметів [10, 66]. С.Д.Кацнельсон з цього приводу зазначав, що атрибут як необов'язковий член речення лексично актуалізує субстанціальне значення, однак за умови конкретизації його мовленнєвою ситуацією або контекстом, він не функціонує [9, 158].

Аналізуючи особливості атрибутивних відношень у конструкціях з тривалентними предикатами дії, приходимо до висновку, що основним морфологічним засобом вираження атрибутивного компонента у реченнях зазначеного типу є прикметник, який внаслідок дериваційних процесів переміщується з центральної предикативної позиції у периферійну присубстантивну, напр.: *Висока хвиля обдала їх колючою водою* (В. Кучер) ← *Хвиля обдала їх водою* + *Хвиля висока* + *Вода колюча*; *Паморозь розкішним мереживом покрила нерухомі дерева* (М. Стельмах) ← *Паморозь мереживом покрила дерева* + *Мереживо розкішне* + *Дерева нерухомі*.

Атрибутивні члени речення характеризуються вільним, формально та семантично не зумовленим зв'язком, що виникає в результаті перегрупування синтаксичних залежностей, згортання компонентів семантично елементарного речення. Такий прилягаючий другорядний член знаходиться здебільшого у формі родового відмінка та з'являється внаслідок редукції посесивного предиката. Атрибутивна функція родового присубстантивного не залежить від лексико-семантичних властивостей опорного іменника та ґрунтується лише на транспозиційних перетвореннях. До того ж, ад'єктивна позиція родового послаблює семантику предметності атрибутивними відтінками, які найбільшою мірою стосуються родового посесивного [7, 10], яких при подальшій трансформації переходить у відносний прикметник, напр.: *Душі незайманої, молодої Всі скарби їй одній повіддавав* (Д. Павличко) ← *Всі скарби їй одній повіддавав* + *Скарби належали незайманій, молодій душі*; *Заснував [Аркадій Петрович] хату*

димом сигари (М. Коцюбинський) ← *Заснував Аркадій Петрович хату димом* + *Дим надходив від сигари*.

Подібно до описаних структур утворюються конструкції з прислівниковим компонентом, що поєднується з опорним дієсловом формою прилягання: *Суворо й урочисто подавала мати батькові свячений хліб* (Ю. Яновський) ← *Подавала мати батькові свячений хліб* + *Це було суворо й урочисто*.

У структурі речень, породжених тривалентними дієслівними предикатами, функціонують також адвербіальні вторинні компоненти, що виражають темпоральне, причинове, цільове, допустове та інші обставинні значення. Такі конструкції виявляються простими на формально-граматичному рівні та ускладненими з власне-семантичного погляду. Виникнення таких структур спричинено трансформаційними перетвореннями у складнопідрядному реченні, що призводять до зміни предиката підрядної частини на відпредикатний іменник та перехід його з присудкової позиції в обставинну. Унаслідок цього утворюється просте ускладнене речення з детермінантним другорядним членом, вираженим прийменниково-відмінковою формою [6, 17].

Адвербіальні компоненти із значенням темпоральності, на думку дослідників, не підпорядковуються предикатові, а супроводжують його. Темпоральні компоненти є фоном якогось явища, факту, події та виконують у реченні роль конкретизатора тривалості дії або процесуального стану в їхніх часових вимірах. Стосовно цієї проблеми О.К.Безпояско доводить, що семантичні відтінки варіанта темпоральної синтаксеми зумовлені саме лексичним наповненням іменника і залежних від нього прикметника, займенника або числівника. Кожен з них є носієм додаткової семи. Сему темпоральності містять іменники, що називають одиниці часу й пов'язані з уявленнями про них відповідні проміжки часу (*секунда, хвилина, день, тиждень, місяць, рік, зима* тощо). Залежний приіменниковий компонент

функціонує як кількісний фіксатор часу і формує сему квантитативності, конкретизуючи проміжок часу дії виділенням його з ряду ідентичних йому, що досягається вживанням при іменникові вказівних і неозначених займенників, а також прикметників. Порядкові прикметники у позиції приіменникового компонента уточнюють темпоральне значення, акцентуючи на черговості, наступності часових проміжків, що фіксують момент дії [1, 28-30].

У працях І. Р. Вихованця знаходимо систематизовану схему прийменниково-відмінкових форм, що виступають морфологічними засобами вираження темпоральності у структурі речення [3, 243]. У конструкціях з тривалентними предикатами трапляються темпоральні детермінанти, що позначають:

1) означену або неозначену одночасність: ***Під час ремонту** робітники покрили підлогу дошками* ← *Коли тривав ремонт, робітники покрили підлогу дошками*; ***Впродовж дискусії** колеги повідомили нам багато цікавого* ← *Коли відбувалась дискусія, колеги повідомили нам багато цікавого*;

2) часову наступність або попередність: ***Через два місяці** фермер почне засівати поле пшеницею* ← *Коли мине два місяці, фермер почне засівати поле пшеницею*; *Комісія повідомить вам результати **перед святом*** ← *Комісія повідомить вам результати до того, як відбудеться свято*;

3) недиференційовану різночасність або поєднання часової попередності та наступності: ***Між виступами** глядачі обдаровували співаків оплесками* ← *Коли були перерви у виступах, глядачі обдаровували співаків оплесками*;

4) початкову або кінцеву часову межу: ***3 вересня** дитина доведе батькам своє вміння вчитися* ← *Коли настане вересень, дитина доведе батькам своє вміння вчитися*; *Університет виплатить стипендію*

студентам до початку сесії ← Університет виплатить стипендію студентам до того, як почнеться сесія.

Р. А. Куцова вважає, що найважливішим протиставленням темпоральної системи є одночасність/різночасність перебігу дії і часового моменту, означена тривалість/неозначена тривалість, одиничність і повторюваність дії в часі. Найзагальнішою опозицією виступає опозиція одночасності/різночасності подій [11, 9].

Основними граматичними засобами вираження адвербіальних компонентів з темпоральним значенням є прийменниково-відмінкові сполуки *в, на, під, за + З. в.; під час, наприкінці, протягом, впродовж, після, напередодні від, з, до + Р. в.; за, між, через, перед + О. в* та ін.

Вторинні синтаксеми із значенням причини виникають унаслідок трансформаційних перетворень підрядної частини, що поєднана з головною причинними відношеннями. У таких випадках спостерігаємо перехід предикатного компонента підрядного речення у відпредикатний іменник, що поєднується з прийменником, напр.: *Завдяки допомозі сусідів хазяї швидко наповнили мішки зерном ← Через те, що допомагали сусіди, хазяї швидко наповнили мішки зерном.* Проте інколи дериваційний процес відбувається у кілька етапів: спочатку предикат змінюється на відпредикатний іменник із залежним компонентом (функції сполучника при цьому переходять на іменник), а потім відпредикатний іменник зазнає редукції і репрезентантом підрядної частини стає залежний від нього компонент з прийменником [6, 19-20], напр.: *Вчителі видали учням додаткові підручники, бо існувала необхідність → Вчителі видали учням додаткові підручники у зв'язку з існуванням необхідності → Вчителі видали учням додаткові підручники у зв'язку з необхідністю.*

На формально-граматичному рівні компоненти із значенням причини представлені прийменниково-відмінковими конструкціями *через, за,*

зважаючи на + *З. в.*; завдяки + *Д. в.*; у зв'язку + *О. в.*; внаслідок, з приводу, з нагоди + *Р. в.* тощо [3, 244].

Адвербіальні синтаксеми із семантикою умови утворюються в результаті дериваційних перетворень складнопідрядного речення, що призводить до трансформації підрядної частини у відпредикатний іменник, який може мати при собі залежні компоненти та вживається здебільшого з прийменником.

Аналізуючи особливості умовних прийменниково-відмінкових компонентів, Т. М. Зінченко виокремив такі їх основні ознаки:

- 1) відсутність системно-семантичного передбачуваного зв'язку між детермінантом і будь-яким компонентом речення;
- 2) сполучуваність умовних відмінково-прийменникових форм з різними за структурними схемами предикативними основами;
- 3) позиція переважно на початку речення;
- 4) синтаксичне значення умовної мотивації предикативної ознаки, яке формується між відмінково-прийменниковою формою і предикативною основою, складом речення в цілому;
- 5) наявність специфічної інтонації (у препозиції детермінант вимовляється з особливим напруженням, після цього робиться пауза, в постпозиції – інтонація приєднання) [8, 8].

І. Р. Вихованець стверджує, що основними морфологічними засобами вираження компонентів із значенням умови є конструкції *на випадок, за умови, у разі* + *Р.в.* [4, 154]. Напр.: *Якщо робітники виконають завдання достроково, керівництво нагородить їх премією* → ***За умови дострокового виконання завдання*** керівництво нагородить робітників премією; *Якщо виникне необхідність, вчитель пояснить учням правило ще раз* → ***У разі виникнення необхідності***, вчитель пояснить учням правило ще раз → ***У разі необхідності***, вчитель пояснить учням правило ще раз. У другому прикладі спостерігаємо поетапну трансформацію, в результаті якої відпредикатний

іменник зазнає редукції, а репрезентантом підрядного речення умови стає залежний від нього компонент з прийменником.

Вторинні синтаксеми із значенням мети є наслідком трансформації підрядної частини складнопідрядного речення, поєднаної з головною цільовими семантико-синтаксичними відношеннями. Деякі мовознавці звертають увагу на те, що цільове значення виникає внаслідок конденсації причиново-наслідкових та модально-пропозитивних відношень, а також комунікативного виділення ситуації: вона бажана, її реалізація можлива при цілеспрямованих діях [2, 7].

Морфологічними виразниками цільових компонентів у структурі речення є прийменниково-відмінкові конструкції з *метою, для, задля, ради, заради, в інтересах* + Р. в.; *під, по, на, , по* + З. в.; *за* + О. в. та ін. [3, 244]. Напр.: *Банк надав родині кредит для придбання меблів* ← *Банк надав родині кредит, щоб придбати меблі*; *Засівав [Веремія] раніше свої поля не стільки хлібом, скільки пахучою коноплею на продаж* (М. Стельмах) ← *Засівав [Веремія] раніше свої поля не стільки хлібом, скільки пахучою коноплею, щоб продавати*. У деяких випадках трапляється також інфінітивний спосіб вираження вторинних синтаксем із значенням мети. К. Г. Городенська з цього приводу зазначає, що інфінітив репрезентує менш глибокий ступінь трансформації підрядної частини, адже редукції підлягає лише сполучник **щоб**, який виражає цільові семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами складнопідрядного речення, тоді як предикат лишається незмінним [6, 26-29]. Напр.: *Дівчинка розповіла подрузі смішинку, щоб розвеселити її* → *Дівчинка розповіла подрузі смішинку розвеселити її*.

Адвербіальні компоненти з семантикою допустовості співвідносяться з допустовою частиною складнопідрядного речення, наявність якої ґрунтується на умовно-наслідкових та протиставних відношеннях. Така підрядна частина вказує на несприятливу умову або перешкоду для того, про що йдеться в головній частині [6, 29]. Морфологічними засобами вираження

таких вторинних синтаксем є прийменниково-відмінкові конструкції типу *попри, незважаючи на + 3. в.; наперекір, всупереч + Д. в.; незалежно від + Р. в.; при + М. в.* [3, с.244], напр.: *Хоч було пізно, мати дозволила синові гратися → **Незважаючи на пізній час**, мати дозволила синові гратися; Наталка розповіла братові новину, хоч подруга заборонила її робити це → Наталка розповіла братові новину всупереч забороні подруги.*

Таким чином, у структурі простих елементарних речень з тривалентними дієслівними предикатами функціонують вторинні субстанціальні компоненти, не передбачені валентністю предикатної синтаксеми, з-поміж яких найпоширенішими виявляються атрибутивні та адвербіальні другорядні члени. Атрибутивні семантико-синтаксичні відношення утворюються в результаті перегруповування синтаксичних залежностей та сигналізують про семантичне ускладнення структури базового речення. Адвербіальні вторинні синтаксеми представляють у згорнутому вигляді інше семантично елементарне речення та виражають значення часу, причини, умови, мети та допустовості. Виникнення таких компонентів спричинено трансформаційними перетвореннями відповідної підрядної частини складнопідрядного речення та згортанням предиката у відпредикатний іменник з прийменником.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Безпояско О. К. Відтворення темпоральності відмінковою системою української мови // Мовознавство. – 1989. – № 1. – С. 27-33.
2. Будько М. В. Семантико-синтаксическая структура простого осложненного предложения: Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.02 / АН Украины. Ин-т укр. языка. – К., 1992. – 16 с.
3. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови. – К.: Наук. думка, 1980. – 286 с.
4. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / АН України. Ін-т української мови; Відп. ред. К.Г. Городенська. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
5. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.

6. Городенська К. Г. Дери́вація синтаксичних одиниць. – К.: Наук. думка, 1991. – 192 с.
7. Джура А. С. Синтаксична транспозиція відмінкових форм (на матеріалі іменникових форм родового відмінка): Автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України. Ін-т укр. мови. – К., 2000. – 19 с.
8. Зинченко Т. Н. Выражение условных отношений в простом и сложноподчиненном предложениях (на материале современного русского языка): Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.01 / Моск. гос. пед. ин-т им. В.И.Ленина. – М., 1975. – 19 с.
9. Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука, 1972. – 216 с.
10. Кухар Н. І. Граматична та семантична типологія факультативних компонентів з атрибутивним значенням // Наукові записки: Зб. наук. праць. Серія: Філологія / Відп. ред. Н.Л.Іваницька. – Вінниця: Вид-во Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського, 2002. – Вип. 4. – С. 65-69.
11. Куцова Р. А. Відтворення темпоральності прийменниковими конструкціями сучасної української мови: Автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01 / Харків. держ. ун-т. – Х., 1997. – 22 с.
12. Русская грамматика / В. Барнетова, Х. Беличова-Кржижкова, О. Лешка и др. – В 2-х т. – Прага: Acad., 1979. – Т. 2: Синтаксис. – 1093 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Галаган Олена Миколаївні – кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської філології та зарубіжної літератури Приватного вищого навчального закладу «Соціально-педагогічний інститут Педагогічна академія».

Наукові інтереси – актуальні проблеми граматики української та англійської мов.